

kek, benyomások, látszat-értékek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a „ködképek” űzik játékukat Kemény hőseinek kedélyében.

BARTA JÁNOS

ZRÍNYI ÉS A VADKAN*

Történet lesz ez is – mint a többi. Egyszerű – illeszthetünk volna elé a szokásos jelzöt, de hirtelen megriadtunk az események, szándékok, emberi, politikai viszonyulások, későbbi vélekedések és legendák szinte felfejthetetlen szövedékétől, amely minden „egyszerű történet” mögött ott feszül, nem hagyja kimerevíteni a pillanatot, latolgatni az esélyeket, legfeljebb hamisítás árán. Nem próbálkozunk vele mi sem; amire vállalkozhatunk: megragadni egy maroknyit a futó időből, a történelem idejéből, felvéve, majd sorsukra hagyva a szálakat, de mégis: közben egyenként követni őket, nehogy találkozási pontjuknál, a mindent eldöntő pillanatnál találgatásra legyünk utalva, vagy előreszabott mintába kényszerítsük az ezerfelé futó, majdhogynem kiszámíthatatlan életet. Megkíséreljük megérteni a szereplők indítékait, a lehetőségeket és azok határait, felvillantani a pillanat, egy emberi sors ilyenén alakulásának máig ható következményeit, „újramondani”, értelmezni az oly sokszor elmondott és oly sokszor félremagyarázott háromszáz év előtti tragédiát: Zrínyi Miklós halálát.

A történet egy kassai kovácsműhelyből indul, meleg, nyárutói napon (kezdhetnénk másutt is, azzal sem kerülnénk el az önkényesség vádját): fiatal, előkelő erdélyi nemes száll le a nyeregből az udvaron, s míg szolgálai kikötik a lovát, maga

* Egy készülő nagyobb esszé indító fejezete.

már odabent „halhéjas kuracélra” alkuszik a helybéli „pán-célcsinálóval”, „sisak- és karvassal együtt, hogy stuc, muskatély meg ne járja”. Hamarosan megjelenik ismét, immár teljes harci díszben; meg-megbotlik a csörömpölő, nehéz vasöltözékben, tűz a nap, folyik a víz a vitézről, az erszénye is üresebb lett (majd’ ötven év múltán is megemlékezik róla: „százharmincöt magyar forintot adtam érte”), s mégis jóleső büszkeség tölti el a lelkét: nem megy már kard nélkül csatába! S talán valami huncut hetykeség is bujkál a szemében, a serkedő bajusza alatt: annyi évi plajbászfogás, akadémiajárás után végre igazi fegyvert szorít a kezében. Hősünkre már alighanem sokan ráismertek: Bethlen Miklós az, az erdélyi kancellár huszonkét éves fia, a következő félszáz év egyik legnagyobb magyar politikusa és írója, aki alighogy a holland egyetemekről hazatért, s kiöltözött „pántlikás köntösből magyar ruhába”, máris Zrínyi Miklóshoz, a „vitéz magyar úrhoz” igyekszik hadi iskolába, az ország túlsó végébe, Csáktornyára.

Az út folytatása, a Csáktornyán töltött első néhány nap, a szerencsétlen vadászat és Zrínyi rejtélyes halála főbb vonalaiban elég ismert ahhoz, hogy ne kelljen itt újra elbeszelnünk (később, a részletes feldolgozás során úgyis sort kerítünk rá). Maga Bethlen Miklós, a tragikus események szemtanúja számol be róla, élete végén, a Habsburg császár börtönében papírra vetett *Önéletírásában*, s máig az övé a leg-hitelesebb tudósítás 1664. november 18-ról.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Az imént „rejtélyes halált” említettünk, s erre még a kérdésben kevésbé tájékozott olvasó is fel kell hogy üsse a fejét. Hogyan? Hisz a történettudomány már jó ideje megbízhatóan megállapította, hogy Zrínyi Miklós halálát valóban vadkan okozta: hol itt a rejtély? Vagy ha mégis felmerül némi kétely (mert a bizonyítékok nem százszázalékosak, sok a homályos részlet), érdemes-e ezért a sokszáz éve tartó, papiroshegyeket, tudós erőket felemészítő, és minden valószínűség szerint már eldőlt vitát újraéleszteni? Ez pusztán szenzációhajhászás vol-

na; gondoljunk csak a múlt század végén „előkerült” híres puskára, amely tusán hordta a vallomást: „Én öltem meg Zrínyi Miklóst”, amely ismét felkavarta a közvéleményt, még egy „tudományos” értekezésre és az azt követő bírálatokra is alkalmat adott, és amelyről végül egy fegyverszakértő kiderítette, hogy jó száz évvel Zrínyi halála után készült, s a XVII. század közepén használt „gyilkos golyót” (ha volt ilyen), már ki sem tudta volna löni . . . Sietünk megnyugtatni az olvasót; nincs szándékunkban efféle felfedezést napvilágra hozni, sőt, a Zrínyi vadkan vagy golyó általi haláláról szóló értekezéseket is meddőnek és feleslegesnek tartjuk.

Ami igazán fontos, az az események, a nagy történelmi folyamatok logikájának felderítése, a történelem „tektonikus mozgásainak” leírása — csak ebből válik érthetővé egy-egy apró mozzanat, még akkor is, ha ellentétbe kerül e logikával (hisz minél egyedibb esetet vizsgálunk, annál nagyobb a történelem „tévedési esélye”). Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre problémánkat, nyilvánvalóvá válik, mennyire hiábavaló minden kísérlet, amely tanúk és ellentanúk, bizonyítékok és ellenbizonyítékok végtelenbe vesző sorával igyekszik eldönteni az *önmagában* eldönthetetlen kérdést: igaz-e, hogy Bécs által felbérelt merénylő ölte meg Zrínyi Miklóst?

Egész sor politikai, lélektani, társadalmi jelenséget és folyamatot kell elemeznünk, nem ahhoz, hogy teljes bizonyossággal megtudjuk, vaddisznó vagy golyó sebezte-e halálra Zrínyit, hanem ahhoz, hogy eldönthessük (bármily paradoxul hangzik is): idejében jött-e a vadkan vagy az orgyilkos? Szükségszerű volt-e a nagy (és nagy terveket dédelgető) politikai és hadvezér halála, megfelel-e az „események logikájának”, vagy tragikus véletlen áldozata lett, akinek eltűnése a porondról évszázadokra befolyásolta, mássá alakította történelmünket? Az igazi rejtély: volt-e esélye Zrínyi Miklósnak a független magyar királyság létrehozására, egyáltalán lehetett-e ez konkrét, reális célja? Vajon nyíltan szembefordult volna a Habsburg-házzal, vagy titokban tárgyal tovább a magyar főurakkal és a különböző külföldi hatalmakkal,

XIV. Lajossal, a pápával, Velencével, a német fejedelmi udvarokkal? És folytathatnánk a sort.

S hogy éppen ezt a pillanatot, a novemberi vadászat napját választottuk, az indokolja, hogy valóban itt fut össze minden szál, ez az a pont, ahol feltehetjük, és fel is kell tennünk kérdéseinket. Ki tudja, mi dőlt el a kursanyeci erdőben? Talán valóban a magyarság későbbi sorsa. Talán valóban Zrínyi halálával zárult le az a korszak és az a politikusi pálya, amelytől még remélhattük a fejlett nyugathoz való felzárkózást, hiszen társadalmunk, ha durvább szövedékkel is, de egészen Mátyás király haláláig, majd a mohácsi vészig és a magyar korona Bécsbe kerüléséig követte, „másolta” a nyugati társadalomfejlődés útját, s nem véletlen, hogy Zrínyi egyik legnagyobb gondolati ívet befutó tanulmányában éppen Mátyás királyhoz nyúl vissza, s biztos érzéssel találja meg azt a pontot, ahol a magyar fejlődés, ha nem is akadt el végleg, mindenképpen rossz irányba fordult, és Mátyás személyében azt a politikust, akinek pályája, koncepciója, módszerei követendő példát nyújthatnak egy jövőendő abszolút uralkodónak a független Magyarországon. Zrínyi Miklós pedig valóban az egyetlen korabeli magyar államférfi, aki vagyonát, személyes rátermettségét, külföldi kapcsolatait és lehetséges hazai támogatóit figyelembe véve betölthette volna ezt a szerepet. Igaz, az egyre inkább érezhető lépéshátrányt, fejlődésbeli lemaradást — innen visszatekintve szinte lehetetlennek tűnik behozni.

Am éppen Zrínyi levelezése, a *Mátyás-tanulmány* és az *Áfium* a bizonyíték arra, hogy nem fogott volna munkához kialakult, egységes, és mégis az adott helyzethez szabott koncepció nélkül. Katonai, politikai, egyházpolitikai elképzelései szerves egységet alkotnak, olyan szintézis jellemzi látásmódját és gondolkodását, amilyen csak a legnagyobbakét, Bethlen Gáborét vagy Széchenyi Istvánét, és rendszerének alapja, az állandó hadsereg szükségessége, amellet, hogy a tényleges függetlenség egyetlen biztosítóka volna, a magyar társadalom egyik legégetőbb problémáját helyezi előtérbe: a

sok éve fizetetlen végvári katonaság és az egyre gyarapodó bujdosóréteg egzisztenciális gondjait oldaná meg, egyszersmind széles rétegek számára nyitná meg a felemelkedés útját katonai pályán. Folytathatnánk a gondolatot a Mátyás-párhuzammal, a főúri érdekszövetségek ellen széles köznevesi és kialakuló polgári-mezővárosi rétegre támaszkodó politikai példájával, vagy a tanulmányban történeti visszatekintés ürügyén adott teljes akcióprogrammal (önálló külpolitika, a török elleni fegyveres harc, építkezések beindítása, használható államapparátus és törvények alkotása, a városok erősítése): egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Zrínyi Miklós *személyén* nem múlt volna az említett felzárkózás megvalósítása. S első pillantásra úgy tűnik, ehhez mind külső támogatással, mind a belső erők rokonszenvével rendelkezett. A török hatalom Európából való kiszorítására törő Rajnai Szövetség és Franciaország éppen ez idő tájt került ellentétbe a Habsburg-házzal, amely elsősorban nyugati pozícióira ügyelt, s nem sietette a török elleni háborút, igyekezett minél inkább elodáztatni. De miután az mégis megkezdődött, s az első igazán nagy győzelem után a bécsi hadvezetés, elárulva a közös keresztény háború eszméjét — s mellesleg keresztülhúzva Franciaország közép-európai számításait — 1664-ben megkötötte a vasvári békét, az eladdig csak a titkos diplomácia szintjén folyó kötélhúzás nyílt ellenségeskedéssé fajult, Európa-szerte megjelentek a Habsburgokat támadó röpiratok, és egyre inkább Zrínyi Miklós vált a francia politika kulcsemberevé Magyarországon. Bécsi és velencei megbízottain (Gremonville-n és De Bonsy-n) keresztül érintkezésben állt XIV. Lajossal, s a fantasztikus tervek között még olyan is akadt, amely Zrínyit tette volna meg magyar királynak, esetleg XIV. Lajos magyarországi helytartójának. Halála egyúttal a reménységek végét is jelentette, de hogy mennyire komolyan számoltak vele Nyugaton, azt az ezután következő hónapokban mindenfelé megjelenő gyászverskiadványok, emlékbeszédek és röplapok tömege is jelzi (ezeknek jó része még ma is feldolgozásra vár).

Felesleges indokolnunk, hogy a vasvári béke itthon még sokkalta nagyobb elkeseredést és tiltakozást váltott ki, mint külföldön. A reményeiben csalatkozott nemesség szervezkedni kezdett, s jó okunk van sejteni, hogy a később vérbe fojtott Wesselényi-összeesküvés értelmi szerzője, elindítója, a szálak első szövögetője éppen Zrínyi Miklós volt. Ám a szervezkedés, a tárgyalások éppen csak megkezdődtek, mikor Zrínyi hirtelen halála bekövetkezett a kursanyeci erdőben (s bár a feltevés igencsak történelmietlen, ezúttal mégsem állhatjuk meg: ha ő életben marad, később talán nem nyújtottak volna olyan tragikomikus képet a *sub rosa* paklaltató és reménytelen terveket melengető magyar nagyurak).

Látjuk tehát, Zrínyi nem indult volna esélytelenül az 1664 őszén kezdődő politikai játszmban. Legalábbis (ahogy fön-
tebb írtuk): első pillantásra úgy tűnik. De ez csak az érem egyik oldala – a pillanatnyi, virtuális helyzet. A valódi lehetőségeket mélyebben fekvő összefüggések határozzák meg. Az európai erőegyensúly törvénye ekkor már nem tűri a francia érdekeltségek létét Közép-Európában, különben is: Párizs, XIV. Lajos nagyon messze van, a francia csapatok reménykeltő jelenlétének véget vetett a vasvári béke, a történelmi pillanat elszaladt, a magyar nemesség pedig kénytelen elfogadni a mégoly felemás Habsburg-védelmet is, hisz közel-távol nincs más hatalom, amely megvédhetné az országot. A francia segítséggel kapcsolatban egyébként nem csupán az utókor ilyen szkeptikus. Az volt már maga Zrínyi is: olvassuk csak el, mit ír az *Áfium* európai helyzetértékeléssel foglalkozó részében.

„Francúz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván nagyon, hogy mikor nem magának keres, s nem magának hadakozik, nemigen sok jót várhatni tőle.”

Francia segítségben reménykedni az európai politika periferiájára szorult korabeli Magyarországon inkább álom, mint realitás.

De az igazi baj nem is elsősorban itt, hanem a magyar társadalom szerkezetének hierarchikus megmerevedésében, a nyugati struktúrához viszonyított végzetes mozdulatlanságában keresendő. Ez pedig mindenképpen összefügg a Zrínyi halála kapcsán felvetődő általánosabb érvényű kérdésekkel. A „Mi lett volna ha . . .?” típusú történelmietlen találgatások mögött ugyanis súlyosabb problémák rejtőznek. Mindenekelőtt az, hogy mi a súlya egy történelmi személyiségnek, szemben állhat-e a Kelet-Európára ólomsúlyként nehezedő, oly gyakran emlegetett gazdasági, társadalomfejlődési determinációval, az önmagát újratermelő lemaradással a Nyugattól? Változtathat-e rajta, ha mégoly meghatározó egyéniség is? Melyik az a szűk sáv fejlődési törvényszerűségek és emberi szándékok, tettek mezsgyéjén, ahol érvényre juttathatja akaratát? Létezik-e ilyen határterület?

Az effajta dilemmák persze „általában véve” nehezen eldönthetők, s mindig konkrét helyzetekben válaszolódnak meg. 1664 ősze, a feltehetően Zrínyi által kezdeményezett szervezkedés megindulása viszont tipikusan az a pontja történelmünknek, ahol megkérdőjeleződik bármely utólag konstruált „determináció”, törvényszerűség (amelyekben ezúttal éppen Zrínyi a kiszámíthatatlan „bizonytalansági tényező”), és nagyobb szerephez jutnak az egyes politikai lépések.

Látjuk tehát, ellentétes álláspontok feszülnek itt egymásnak. Ebben az országban Werbőczy után elveszett annak a lehetősége, hogy a köznemesség polgári elemeket integrálva politikai jogokkal rendelkező, de a nagybirtokosságtól független, gazdaságilag is erős középréteget képezzen. Ehelyett — legalább elviekben — beolvadt az egységes nemességbe, s a nemzet testének *képviselete* helyett maga lett a nemzet, a *corpus politicum*: Ebben a helyzetben egy esetleges abszolút uralomnak pl. egyszerűen nem lett volna mire támaszkodnia Magyarországon. Ám tévedés volna azt hinni, hogy ennek fő okai egyszerűen a XVI. század első felének eseményeiben, a Dózsa-féle parasztháború leverésében vagy a *Tripartitum* megszületésében rejlenek. Az igazi

ok az, hogy István király reformjaitól kezdve a magyar fejlődés csak felszíni egyezéseket mutat a nyugatival, a fentebb említett „durvább szövedékű hasonulás” valójában sokkal visszamaradottabb, labilisabb „kettős társadalmi szerkezetet” jelentett, amely a török betörés után végül is törvényszerűen jutott el a *Hármaskönyvhöz*, Mohácshoz, és a XVII. század közepére kialakult hatalmi és politikai viszonyokhoz. Igaz, Zrínyi világosan látott ebben a kérdésben, nem véletlenül vette célba éppen a társadalmi mobilitás feltételeinek megteremtését az állandó hadsereg létrehozásával, a tisztségek érdem szerinti elosztásával, az egyház politikai hatalmának megszüntetésével (s ismét folytathatnánk a sort), de korántsem bizonyos, hogy ez elég lett volna tervei valóra váltásához, egy ilyen erejű determinációval való szembeszegüléshez. Két ellentétes álláspont feszül itt egymásnak, s végső soron Zrínyi Miklós személyiségének értelmezése a tét: tragikus sorsa mögött ott rejtőzött-e a nagy tragédia, a heroikus bukás, esetleg a siker reménye, vagy mindenképpen lassú elszigetelődés várt volna rá? A választ itt még nem tudjuk megadni, de az elvi alapok tisztázását sem hagyhattuk el, hiszen a további fejezetekben sorra vesszük és részletesen elemezzük az ezúttal éppen csak vázolt vagy érintett problémákat, mindenekelőtt a halál rejtélyét, ennek európai visszhangját, a legendák kialakulásának nemzetpszichológiai alapjait és terjedésük útját-módját; de hiábavaló munkát végeznénk, ha már a kérdéseinket sem fogalmoznánk meg helyesen.

Térjünk most vissza a fejezet elején elhagyott hősünkhöz, Bethlen Miklóshoz! A kovácműhely poros, napverte udvarán váltunk el tőle, amint verejtékezik, szorong „új ruhájában” — de ne tévesszen meg a kissé komikusra sikeredett kép. Okkal kezdtük éppen vele a történetet: mindvégig központi szereplője lesz az eseményeknek, s az ő tevékenységében is sok a homályos, felderítetlen pont. Igen, létezik „Bethlen-rejtély” is, s bár mi egy másiknak indultunk nyomába, ezt sem kerülhetjük meg, a kettő annyira összefonódik. Bethlen — jóllehet, emlékirataiban azt állítja, hadi iskolába

indult Zrínyi Miklós mellé, majd a török ellen ment volna csatázni Candiába (a mai Kréta szigetére) – valójában Gremonville, XIV. Lajos bécsi követének kérésére utazott Csáktornyára, hogy közvetítse Zrínyi és a franciák tárgyalásait (már előzőleg, nyugati tanulmányútról hazatérőben, ő vitte XIV. Lajos levelét Párizsból Erdélybe, Apafi fejedelemnek). Rögtön belekerült hát az európai politika sűrűjébe, s ha követjük útját, kiket látogatott meg Zrínyihez mentében – Sennyei István győri püspököt, Lippai György esztergomi érseket, Batthyány Kristóf grófot, Thököly István bárót –, sejthetjük, hogy ezek sem egyszerű tisztelgő-bemutakozó vizitek lehettek: komoly dolgokról folyhatott a szó a vendégeskedések alatt. Végül nem sokkal Vitnyédi előtt érkezett Csáktornyára. „13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt napi lehetett véle (ti. Zrínyivel) ismerkedésem, s odalőn.”

Megrendítő pillanat: a fiatal Bethlen Miklósnak hirtelen nehezedett a vállára – már csak a helyzet kényszerénél fogva is – Zrínyi bevégzetlen feladata, politikai öröksége. Nemcsak jelképesen, valóságosan is át kellett vennie a stafétabotot; Velencébe utazott Zrínyi Péter megbízásából, majd Bécsben tárgyalt a francia követtel, Európa minden jelentősebb városából levelezőket szerzett, hogy naprakész, használható információhoz jusson – dehogyan ment már Candiába a török ellen csatázni! Erős ugyan a gyanúnk, hogy Bethlen *Önéletírásának* ide vonatkozó részében szándékosan ködösít, hallgatja el valódi céljait, mégis van valami mély jelkép és igazság ebben a Candia utáni vágyában, s abban is, hogy sosem juthatott el oda („megmondák, hogy a törökkel megbékéllettek, s így én már nem mehetek Candiába veszni”). Számára nem adatott meg a könnyebbség, hogy saját sorsát vállalja és viselje: az ő sorsa – éppen azon az őszi napon – Erdély sorsa, Magyarország sorsa lett, nem bújhatott ki alóla. (S nem tartozik ugyan a tárgyhoz, de mégsem halladhatunk el figyelmen kívül Bethlen írói zsenije mellett: bölcsen elhallgatja ugyan amit el kell hallgatnia, de még

bölcsebb iróniával valódi vágyát veti papírra a tények helyett – innen vettük a bátorságot, hogy oly kétértelmű helyzetben ábrázoljuk a fiatal Bethlent, ahogy azt e fejezet elején tettük. Hisz ötven évvel később maga is elmosolyodik magán.)

A tényeket kutatva azonban mégis szemet kell hogy szúrjanak az *Önéletírás* anekdotái, kitérői, amelyek épp a valós szándékokat, tetteket hivatottak elkendőzni; nem kevésbé feltűnő az 1664–65-ös misszilisek hiánya a nemrég összegyűjtött Bethlen-levelezésben (holott egy későbbi vallomása szerint ez idő tájt rendkívül széles körű levelezést folytatott). De éppily hiányos a Vitnyédi-levelezés is, ahonnan szintén sokat megtudhatnánk a homályos pontokról, tisztázatlan eseményekről. Mintha egy gondos kéz szántsándékkal tüntette volna el a fontos dokumentumokat... Talán maguk a szerzők? Annyi bizonyos, hogy ezek híján Zrínyi halála legendák, kósza híresztelések forrásává vált; de mint már céloztunk rá, nem az a lényeges történelmi tény, hogy ezek esetleg elferdítik a valóságot, hanem az, hogy létrejöttek.

Arisztotelész óta tudjuk, hogy a mesék adott esetben valószínűbbek lehetnek a valóságnál. Ha tehát a magyar közvéleményből évszázadok óta kiirthatatlan a meggyőződés, hogy Zrínyi Miklóssal Bécs által felbérelt orgyilkos végzett a korszaki erdőben, ez a tény mindenképpen alkalmas arra, hogy vizsgálódásunk egyik irányadó szempontjává váljék, még akkor is, ha már nem vonatkoztatható közvetlenül a valóságos eseményre, nem használható bizonyítékként a kérdés tisztázásához. De már említettük: nem csupán *ezt* a kérdést akarjuk tisztázni. Ahhoz viszont, hogy kiderítsük: a történelem logikája szerint meg kellett-e hálnia Zrínyinek vagy sem, megkerülhetetlen a kortársak és a köztudat vélekedése, s a valóságnak *ezen* a szintjén akár hitelt is adhatunk neki. Hisz még maga a szemtanú, Bethlen Miklós sem fojthatta el a megdöbbenés okozta kételyt:

„Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spadé lévén nála.”

BENE SÁNDOR